

Բ. Դուռը, թուրք նորելուկ բուրժուական գործիչները, չբավարարվելով հայ ժողովրդի հարստահարման, իրավազրկման և մահմեդականացման քաղաքականությամբ, սկսեցին գրոհը նախ պետական ապարատը հայերից մաքրելու, ապա հայկական պատմական հուշարձանները ոչնչացնելու համար⁷³։ «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականը 1863 թ. գրում էր. «Գրեթե 80 տարի է ի վեր Օսմանյան պետության վառողաշինությունը հայոց հանձնելված էր, ընդ վերատեսչությունամ Տատյան... գերդաստանին։ Այժմ Բ. Դուռը արժան համարեր է վառողարանի վերատեսչությունը նույն գերդաստանին առնուլ և հայ աշխատավորաց քով թուրք զինվորներ դնել, և նույն աշխատավորներն ստիպել, որ անոնց հետ գործեն և վառողաշինության արհեստն ուսուցանեն անոնց, որպեսզի հետո հայերը բոլորովին արտաքսվառողարանեն»⁷⁴։ Հատկանշական է նաև, որ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Իգնատևը 1869 թ. հաղորդում է իր կառավարությանը, թե Բ. Դուռը գաղտնի հրահանգ է տվել տեղական իշխանություններին, որպեսզի սրանք ոչնչացնեն հայկական պատմական հուշարձանները, այնպես անեն, որ այդ կոթողները չհիշեցնեն Հայաստանի պնցյալը և ազգային անկախության գաղափար չզարթնեցնեն հայ ժողովրդի մեջ⁷⁵։

Հայերի նկատմամբ սուլթանական կառավարության վարած ազգային ճնշումներն ուժեղացնելու պատճառներից էր և այն, որ 1840-ական թվականներին զսպելով քրդական դերբեյներին, վերացնելով ապստամբ, կենտրոնախույս ուժերը, Բ. Դուռը 60-ական թթ. կտրուկ միջոցների էր դիմում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի լեռնային գոտիներում անցյալից մընացած հայերի կիսանկախությունը վերացնելու համար։ Դարամիջին սուլթանական պալատականներն ամեն միջոց խորհում էին հպատակեցնելու Սասունն ու Զեյթունը։ Այս նպատակին հասնելու համար թուրքական կառավարությունը լեռնային Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում բնակեցրեց Հյուսիսային Կովկասից գաղթեցրած չերքեզ բնակչությանը, սըրեց նրանց և հայերի, հայերի ու քրդերի փոխհարաբերությունները, պարարտ հող նախապատրաստեց իր ապագա արշավանքների համար։

3. ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը, երկրագործությունից ու անասնապահությունից բացի, զբաղվում էր արհեստագործությամբ և առևտրով։ Արհեստով էր պարապում նաև արևմտահայ գյուղական ազգաբնակչության մի մասը, սակայն արդյունագործության և առևտրի հիմնական կենտրոնները մնում էին քաղաքները։

XIX դարի երկրորդ երեսնամյակին Թուրքիայում կային չորս տասնյակից ավելի հայկական ու հայաբնակ քաղաքներ։ Այդ քաղաքներում ապրում էին բուն քաղաքացիներ, գյուղերից գաղթած արհեստավորներ, առևտրական-

73 Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 78—79։

74 «Համբավաբեր Ռուսիո», Մոսկվա, 1863, № 48, էջ 3։

75 «Биржевые ведомости», 1869, № 109.

ներ, պանդուխտ օրամշակներ, Հայկական քաղաքներն էին ներհոսում նաև քուրդ ու թուրք բնակչությունը՝ խոշոր հողատեր կալվածատերերը, մահմեդական առևտրականներն ու արհեստավորները:

Այս հոսքի պատճառով ստվարանում էր խաբերդի, Բաղեշի, Եվդոկիայի, Ադանայի, Մարաշի, Վանի բնակչությունը: Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո, գաղթի հետևանքով Կարինի ազգաբնակչության մեծ մասը արդեն թուրքեր էին, բայց տնտեսության հիմնական ճյուղերը կենտրոնացած էին հայերի ձեռքում:

1830—60-ական թթ. խաբերդն ուներ 16 հազար բնակիչ, Դիարբեքիլը՝ 40—50 հազար, Սեբաստիան՝ 30 հազար, Երզնկան՝ 15 հազար, Ադանան՝ 40 հազար, Մարաշը՝ 40 հազար, Հաճընը՝ 25 հազար, Զեյթունը՝ 20 հազար, Վանը՝ 30—40 հազար, Կարինը՝ 45—50 հազար: Քաղաքային բնակչության մեծ մասը հայերն էին: Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում ապրում էին մոտ 350 հազար հայ քաղաքացիներ⁷⁶:

Դարի առաջին քառորդի համեմատությամբ աճեց Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի, Հալեպի, Ադանայի քաղաքաբնակ հայերի թիվը: Կարինը մնաց առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոն: Առևտրական նոր մայրուղիներից հեռու ընկած հայկական նահանգների երբեմնի հայաշատ քաղաքներն, ընդհակառակը, վերածվեցին ընդարձակ գյուղերի: Գաղթեց արհեստավորները ու առևտրականների մեծ մասը, քաջայվեցին արհեստն ու առևտուրը: Բալազետը, Բալուն, Մուշը, Դերսիմը կորցրին հայկական տարրի մեծ մասը և ստացան հետամնաց գյուղաքաղաքների կերպարանք: Այնուամենայնիվ, արևմտահայերի արհեստագործությունն ու առևտուրը շարունակում էր ոչ միայն հարատևել, այլև որոշ չափով զարգանալ:

XIX դարի առաջին քառորդին Թուրքիայի արհեստագործությունը և մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը զգալի առաջընթաց էր կատարել: Դարի երկրորդ քառորդին եվրոպական գործարանային ապրանքների մուտքը մի կողմից, կյանքի ու գույքի անապահով պայմանները, ֆեոդալական ռեժիմը, փաշաների ու բեկերի կամայականությունները՝ մյուս կողմից, փակեցին առաջընթացի ճանապարհը:

«...Թուրքական, ինչպես և բոլոր մյուս արևելյան տիրապետությունները անհամատեղելի են կապիտալիստական կարգի հետ. ձեռք բերած հավելյալ արժեքը,—գրում էր Ֆ. Էնգելսը,—ոչնչով ապահովված չէ սատրապների ու փաշաների գիշատիչ ձեռքերից, գոյություն չունի բուրժուական շահույթի առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և սեփականության ապահովությունը»⁷⁷: Ֆ. Էնգելսը ավելացնում էր թե «... անգլիական գործարանային ապրանքները... իրենց ցածր գների շնորհիվ, ասիական հարեմներից արագորեն դուրս են մղում տնայնագործական արդյունագործության արտադրանքները»⁷⁸: Օտարերկրացիների առևտրական գործարքները, տնտեսակա-

76 Տե՛ս Հայկ Ղազարյան, *Եղև. աշխ.*, էջ 287—295:

77 Փ. Էնգելս, *Внешняя политика русского царизма* (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 33).

78 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, стр. 22.

նին զուգահեռ հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ: Եվրոպական կապիտալը ջանում էր կասեցնել Թուրքիայի տնտեսության առաջընթացը, քայքայել երկրի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ի վերջո երկիրը դարձրնել հումքի բաղա:

Եվրոպական կապիտալը հասավ իր նպատակին: Քայքայումը սկսվեց 1830-ական թթ., իսկ հաջորդ երկու տասնամյակներում Թուրքիան հասավ այն դրության, որ եվրոպայից ներմուծում էր ռուրը անհրաժեշտ ապրանքները, բացի գյուղատնտեսական մթերքներից⁷⁹: Թուրքիայում չկային մեքենաշինական, թուղի և պողպատի ձեռնարկություններ, 250 մետաղահանքերից գործում էր միայն 30-ը, մնացածները մատնված էին անգործության:

1840-ական թթ. Թուրքիայի նախկին մանուֆակտուրաներն արդեն քայքայվել էին: Սկյուֆարում, Թըրնուդյում 1812 թ. գործող մանածագործական 2000 դազահաներից 1841 թ. մնացել էր 200-ը, Սալոնիկի 280 մետաքսագործներից՝ 18-ը: Անատոլիան, Դիարբեքիրը, Բուրսան, որոնք հայտնի էին իրենց արտադրած թավիշով, սատինով, մետաքսյա կտորեղեններով, այժմ արտադրում էին առաջվա արտադրանքի մեկ տասերորդը: Մետաղներով հարուստ Թուրքիան երկաթ և այլ տեսակի մետաղահումք էր ներմուծում դրսից: Կայսրության արդյունագործությունը, արհեստները ընդհանուր առմամբ անկում էին ապրում: Սակայն երկրի ընդհանուր դեգրադացիայի պայմաններում հայ արհեստավորները կարողանում էին հարմարվել նոր իրադրությանը և, դիմագրավելով օտար կապիտալին, շարունակում էին պահպանել իրենց արտադրության նախկին մակարդակը: Ավելին, երբ Թուրքապատկան գործարանները փակվում էին, հայերը նոր գործարաններ էին բացում: Կայսրության մեջ արդյունաբերության չքայքայվող ճյուղերից մեկը գորգագործությունն էր, որի արտադրությունը և վաճառահանումը կենտրոնացած էին հայերի ձեռքում: Տեղաշարժեր էին նկատվում արհեստագործության մի քանի ճյուղերում: Հայկական քաղաքները մանուֆակտուրային արտադրության զարգացման տեսակետից ավելի կայուն էին, քան ասիական Թուրքիայի արհեստագործական մյուս կենտրոնները:

Տեքստիլ արհեստագործությունը՝ հատկապես չթագործությունը, կտավագործությունը՝ զարգացած էին Եվրոպիայում, Բաղեշում, Կարինում, Ադանայում, Երզնկայում և այլուր: Գործիմաց հայ արհեստավորները ստիպված կատարելագործում էին իրենց գործիքները, վառ դարձնում ներկերի գույները, արտադրանքին եվրոպական ձևավորում տալիս, շարունակում տեղեր ապահովել ազգային, նույնիսկ եվրոպական շուկաներում:

Եվրոպիայում գործում էին յազմայի 120 և կտավագործության ու բազմաթիվ այլ արհեստանոցներ: Ամեն մի արհեստանոցում աշխատում էին 8—10 բանվորներ⁸⁰: Նրանք արտադրում էին վերմակի թավիշե երեսներ, սեղանի սփռոցներ, լուսամուտներ վարագուրող զարդակտավներ: Արաբկիրում աշխատում էին մանուսա գործող 1000 դազահաներ: 1878 թ. նրանց թիվը հասնում էր 1600-ի: Սեբաստիայի տեքստիլագործները տարեկան ներմու-

⁷⁹ Карлайл Мак-Коан, Наш новый протекторат, стр. 153—154.

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Ալպտյանյան, Պատմություն եվրոպիո հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 1282 և հետո:

ծում էին մոտ երկու միլիոն ֆրանկի արժողությամբ 10 հազար հակ ներկված բամբակ, Արտադրանքի արժեքը կազմում էր 20 միլիոն ֆրանկ: 1847 թ. Բաղնշում կային կտավագործական 100 արհեստանոցներ՝ 400 դազգահով աշխատող շատին գործարաններում կտավը Ամերիկայիննն վար շմնար: Կարմիր ներկով ներկված կտավ մը կը շինեն, որ բոլոր Քրդստանի մեջ կգործածվի»⁸¹, Բաղնշի «կարմիր շիլան» շնորհիվ իր բարձր որակի, բնավ չգունաթափվելու հատկության, հայտնի էր նույնիսկ եվրոպացիներին: Խարբերդի հայերը ասորիներին հետ արտադրում էին բազմատեսակ շիթ, ներկում բուսական ներկով և գեղեցիկ ծաղկազարդման վարպետությամբ գերազանցում գործարանային արտադրանքին:

Մարաշում տարածված էր շուհակությունը: Արտադրում էին ալաճա կոշիկող շիթեր, որն ավելի շատ քաթանի էր նման: Պատրաստում էին գունավոր մետաքսաթել աբաներ, սրմաներ, իսկ պեճեճե կոշիկող բրդյա աբաներն ավելի էժան էին և գործածում էին միայն տեղացիները: Հաճընը աչքի էր ընկնում իր գուլպաներով և բրդյա շալվարներով: Դրանք արտադրվում և մեծ քանակությամբ արտահանվում էին Մարաշ, Բիթլիս, Այնթապ, Հալեպ, Ալեքսանդրիա: Արհեստի այս ճյուղերում ներգրավված էին ոչ միայն կանայք, այլև անչափահաս երեխաներ:

Այսպիսով, արևմտահայ քաղաքային ազգաբնակչության մի ստվար մասը ներգրավված էր մանածագործական մանուֆակտուրայի մեջ: Արտադրությունը, ինչպես նաև վաճառքը կենտրոնացված էին տեղական հումքով սընվող զավառահայ առևտրականների ձեռքում:

Արևմտյան Հայաստանի ընդերքը հարուստ էր օգտակար հանածոներով, Սակայն թուրքական իշխանությունները ժողովրդին զրկում էին դրանցից օգտելիլու հնարավորություններից: Դարակեսին գործում էին Արղանայի պղնձադեղնահանքերը: Տարեկան հանվում էր երկու միլիոն հոխա՝ պղինձ, ամեն մի հոխան վաճառվում էր 12 ղուրուշով: Պղինձն իր մեջ պարունակում էր ոսկի, դրա համար էլ տեղափոխում էին Անգլիա՝ այնտեղ մշակելու: 1860 թ. Եվդոկիայի հարավ-արևելյան մասում կառուցվեց պղնձաձուլարան. պղնձամըշակման տեխնիկան պարզունակ էր:

Կապան-մատենում մշակվող արծաթահանքերը օգտագործվել էին դեռևս միջնադարում, սակայն նրանց հանույթը մեծացավ 1830—60-ական թվականներին: Մեծ քանակությամբ արծաթ էր հանվում նաև Գյումուշխանեի հինավուրց հանքերից: Դերսիմում գործում էին ոսկու և աղի հանքերը:

Կարևոր է հիշատակել նաև Վանի Կարճկան գյուղի շրջակայքում գտնվող պղնձաձուլարանը, Զեյթունի Պիրիդ լեռների պղնձահանքերը: 1840—50 թթ. Եվդոկիայում գործում էր «Ղալխանեն»՝ եվրոպական ձևով կառուցված պղնձաձուլական գործարանը: Ղալխանեում էր մշակվում Թոխաթի շրջակայքից հանված ողջ պղինձը: Եվդոկիան պղնձագործների քաղաք էր: Պղնձագործության բնագավառում ամբողջ Թուրքիայում այն մրցակից չունեի:

Խարբերդում կային մեծ թվով երկաթագործներ և դարբիններ, որոնք

⁸¹ Բաբունակ Պէյի Ֆերունխան, Ժանապարհորդութիւն ի Բաբելոն քնդ Հայաստան, Արմաշ, 1876, էջ 149:

* Մեկ հոխան 400 գրամ է:

պատրաստում էին կողպեքներ, երկրագործական գործիքներ, տնային գործածության այլ իրեր, ինչպես նաև կառքեր, օրորոցներ, պղնձյա գեղեցիկ գավաթներ, փոքր ու մեծ կաթսաներ: Երզնկայի պղնձագործներն իրենց արտադրանքով մասնակցում էին Լիոնի, Փարիզի, Վիեննայի, Ֆիլադելֆիայի յուրաքանչյուրների: Վանը արծաթագործության և ոսկերչության ասպարեզում լայն ճանաչում ստացած քաղաք էր:

Վանում, Կարինում, Սասունում, Զեյթունում տարածված էր զինագործությունը: Կարինում հրացան և ատրճանակ էին արտադրում հարյուրից ավելի արհեստավորներ: Սակայն մետաղագործությունը մնում էր խարսխված հին տեխնիկայի վրա: Տակավին գերակշռում էր ձեռքի աշխատանքը:

Խարբերդում գործում էին կաշեգործական արհեստանոցներ, ուր մշակում էին տարբեր տեսակի կաշիներ: Մշակված կաշին ներկում էին բազմատեսակ գույներով, կարում ճտկավոր կոշիկներ՝ վաճառելու համար: Հումքը ըստացվում էր շրջակայքից, ներկերը՝ արտասահմանից: Կարինը կաշեգործության կենտրոն էր, սակայն հայ արհեստավորների շարքում գնալով ավելանում էր թուրքերի թիվը: Եվդոկիայի կաշեգործարանը տարեկան 1000—1500 ոսկու արժողությամբ կաշի էր մշակում: Կաշեգործության, կոշկակարության, թանկարժեք մորթիներից մուշտակներ պատրաստելու արհեստանոցներ կային Ադանայում, Մարաշում, Բաղեշում, Վանում: Արհեստի այս մարզը, սակայն, ծանրակշիռ տեղ չէր բռնում հայ արհեստագործության մեջ. այն տեղական նշանակություն ուներ:

Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում կային բազմաթիվ դերձակներ, թիթեղագործներ, հյուսններ, վարսավիրներ, ժամագործներ, հացագործներ, թաղիքագործներ, պալտառներ, որմնադիրներ, բրուտներ, համետագործներ: Արհեստագործության ճյուղերի մեջ ներգրավված մարդիկ, շնչին բացառությամբ, արտադրում էին հետամնաց արտադրամիջոցներով և բավարարում միայն տեղական կարիքները:

Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայում հայերը հիմնել էին նաև մի շարք գործարաններ: Նիկոմիդիայի շրջակայքում 1836 թ. Հովհաննես բեյ Տատյանը կառուցել տվեց չուխայի գործարան: Նրա վարպետները և բանվորները հավաքագրվեցին արևմտահայ արհեստավորներից: Նույն տարում Հ. Տատյանը հիմնեց Հրեքեի մետաքսյա գործվածքների գործարանը: «Զուխայի թագավորական գործարանը, որ Իզնիմիտու և Պաղչեճագու մեջտեղ շինվեցավ, այն կողմերու հեռավոր բնակիչներուն անգամ, թե մտավոր կըրթության և թե ապրուստի շատ մեծ օգուտ ըրավ...»⁸²: Գործարանում աշխատում էին 385 բանվորներ, որից 284-ը հայեր էին: Օսմանյան բանակին ներանք հանդերձանք էին մատակարարում:

Հայերը գործարաններ ունեին Կեսարիայում: 1840 թ. կեսարացի Սարգիս Խալիֆան Կոստանդնուպոլսում գլխաշորի գործարան է հիմնում⁸³: Մայրաքաղաքում աշխատում էին կեսարացի պանդուխտ արհեստավորներ: Նրանք հմտանալով արհեստի մեջ և դրամագլուխ հավաքելով, վերադառնում

⁸² «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1847, № 13, սեպտեմբեր:

⁸³ «Վերջին լուր», 1921, № 2192:

էին կեսարիա, հիմնում նոր «գործարաններ»: «...կեսարական եազմաները շուտով առաջնություն կշահին թե՛ արտասահմանյան, և թե՛ բոլոր կուսակալության մեջ»⁸⁴, 1856—1857 թթ. Գասրաճյան եղբայրները հիմնում են ալաճայի գործարանները, որոնց մեջ գործում էին 300—350 դաղգահներ, 400—450 վարպետ բանվորներով, շուրջ 2500 օրամշակ, սեզոնային աշխատողներով. «...ամեն կողմեն հռչակված էր Գայսերի-Չիթարը Գասարճյան եղբայրց գործարանը՝ ուր ... 3 հազարի մոտ հոգիներ կապահովեին իրենց ապրուստը»⁸⁵:

Խարբերդում ավելի ուշ հիմնվեցին Քյուրքչյան, ինչպես նաև Ֆարիկատորյան եղբայրների մետաքսի գործարանները, ուր աշխատում էին մի քանի հարյուր բանվորներ:

Մանուֆակտուրային տիպի տեքստիլագործական բազմաթիվ ձեռնարկություններ կային Վանում ու Բաղեշում: Վանում պատրաստվում էին «...Շամի, Հալեպի և Պուրսայի ապրանքներու տեսակներ...»⁸⁶: Սակայն քաղաքների ազգաբնակչության ապրուստի հիմնական միջոցները գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը և առևտուրն էին:

Բանվորների մի զգալի բազմություն ներգրավված էր երկրի ռազմական արդյունաբերության մեջ: Զեյթուն-Բուռնի հրանոթներ արտադրող (Թուփխանե) գործարանում աշխատում էին 3500 բանվորներ: Զեռնարկության մեքենաները գնված էին Եվրոպայից, հումքի մեծ մասն ստացվում էր տեղական երկաթահանքերից, մյուս մասը՝ Անգլիայից:

1860-ական թթ. ֆրանսիացիները բամբակամշակման մի քանի գործարաններ են հիմնում Ադանայի վիլայեթում: Հայերը գործարար դեր էին կատարում ինչպես այս, այնպես էլ Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում եվրոպացիներին պատկանող գործարաններում:

Թվարկված արդյունաբերական ձեռնարկությունները, սակայն, փոքրիկ ջահեր էին ֆեոդալական տնտեսակարգի մեջ: Թուրքիայում, Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էին տիրապետել ֆեոդալական կարգերը, արտադրության հնամենի եղանակը: Կային արդյունաբերողներ, բայց ոչ արդյունաբերական ձևավորված բուրժուազիա, կային բանվորներ, բայց ոչ կազմավորված բանվոր դասակարգ:

Հատկանշական է նաև, որ դարակեսից սկսած հայ արհեստավորներն ու արդյունագործողները մրցակցության մեջ էին մտնում օտար կապիտալի հետ, շատերը տնտեսապես քայքայվում ու սնանկանում էին:

Արևմտահայ քաղաքային ազգաբնակչության մի մասը զբաղվում էր առևտրով: XIX դարի առաջին կեսին Երլդզի տիրապետության տակ գտնվող երկրների առևտուրը գտնվում էր քրիստոնյա ազգերի, առավելապես հայերի և հույների ձեռքում: Տակավին նոր էր ձևավորվում թուրք առևտրական բուրժուազիան, որն անձանոթ լինելով եվրոպական լեզուներին և առևտրի եվրոպական մեթոդներին, ստիպված էր դեռևս «զիջել» քրիստոնյաներին:

84 Մկրտիչ Պատուրյան, Գաղութահայ տարեգիրք, Ա տարի, Պուքրեշ, 1939, էջ 152:

85 Նույն տեղում, էջ 153:

86 «Մասիս», 1882, № 3219, 6 հուլիսի, տե՛ս նաև № 3222:

Կայսրության քրիստոնյա հպատակները, վաղուց ի վեր զբաղվելով առևտրով, կապվել էին դրսի շուկայի և արտասահմանյան կապիտալի հետ։ Մանչեստրի շուկաներում հաճախ երևացող հայ և հույն վաճառականները որդեգրվել էին օտար կապիտալին, դարձել նրա գործակալը, ինչպես նաև թուրք-եվրոպական առևտրի միջնորդներ։ Նրանք կարողացել էին ձեռք բերել այն արտոնությունները, ինչից օգտվում էին եվրոպացիները թուրքիայում։

Արևմտյան Հայաստանի գրիթե ողջ առևտուրը տնօրինում էին հայ վաճառականները։ Նրանց տրամադրության տակ էր ներքին շուկան, ինչպես նաև ասիական ներքնագավառների հումքի մթերման, ընդհանուր արտադրանքի առու ծախի գործը։ Հայերն էին ապրանք մատակարարում ասիական թուրքիայի հայ, թուրք, քուրդ, ասորի ազգաբնակչությանը։ Կարինը, Բաղեշը, Վանը, Սեբաստիան, Եվդոկիան, Ադանան, Մարաշը մնում էին տեղական արտադրանքի, եվրոպական ու ասիական արդյունաբերական ապրանքների դնման, վաճառահանման, քարավանային առևտրի կարևոր կենտրոններ։

Կարինի առևտուրն անկում ապրեց 1830—40-ական թթ., սակայն հաջորդ երկու տասնամյակներին նորից աշխուժացավ։ 1859 թ. գերմանացի ճանապարհորդ Հոֆմանտեբը հաղորդում էր. «Այսուհանդերձ... տակավին այսօր Տաճկահայաստանի ամենանշանավոր քաղաքն է Կարին, թե՛ զինվորական, և թե՛ վաճառականական տեսակետից։ Այսօր դեռ տարեկան 50000-ի չափ ուղտեր Կարնին կանցնին վաճառքներով»⁸⁷։ Կարինը կապեր էր ստեղծում Տրապիզոնի, Ալաշկերտի, Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Խարբերդի առևտրականների միջև։

Կարինում 1860-ական թթ. գործում էին 250—300 խանութներ և խաներ, որոնցից «ամենակարևորներն ալ հայ վաճառականներու ձեռքն էր»⁸⁸։ Նշկյան, Ասատուրյան, Տեր-Ներսիսյան առևտրական տներն արևելյան արտադրանք էին տեղափոխում Եվրոպա, դրա փոխարեն Հոլանդիայից, Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից ներմուծում գործարանային ապրանքներ։ Հայ առևտրականները տարեկան միջին հաշվով արտահանում էին 30 միլիոն դահեկանի ապրանք, ներմուծում՝ 60 միլիոնի։

Առևտրի հանրաճանաչ կենտրոն էր նաև Վանը։ Ի տարբերություն Կարինի, Վանի և ամբողջ վիլայեթի առևտուրը հայերի ձեռքում էր։ Նրանք վաճառում էին գերազանցապես տեղական արտադրանքը՝ գյուղատնտեսական մթերքներ, արհեստագործական իրեր։ Վանեցիները կապ ունեին նաև Կ. Պոլսի, Այնթապի, Դիարբեքիրի, Մոսկվի, Պարսկաստանի, Մոսկվայի հետ։ Ներմուծում էին գորգեր, բամբակ, չիթ, քիշմիրի շալեր, մանրավաճառ ապրանքներ։

Խարբերդում կային հայ առևտրականներ, որոնք կապված էին Հալեպի, Կ. Պոլսի, Դիարբեքիրի, Այնթապի, Սամսոնի, Արաբկիրի, Բալուի, Մալաթիայի հետ։ 1860-ականներին «... վաճառականությունն այնքան ծաղկեցավ, որ պարապ խանութ և կամ խաներու որեւէ մթերանոց պարապ չմնաց...»⁸⁹։ Խարբերդն առևտրական կապեր ուներ նաև Ամերիկայի հետ։

87 Հ. Վ. Քոսյան, Բարձր Հայք (Կարինը և շրջակայք), Վիեննա, 1925, էջ 36։

88 Ղազար Զարդ, Հուշամատյան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պեյրուս, 1957, էջ 107—108։

89 Մ. Գ. Ժիգլենյան, Խարբերդ և իր զավակները, Ֆրեզնո, 1955, էջ 175։

Եվդոկիայում աշխույժ էր պղնձեղենի առևտուրը: Հայ պղնձագործներն ունեին 150 խանութ: Երկաթագործական 50 խանութից 40-ը թուրքերինն էր, 10-ը՝ հայերինը, թիթեղագործներից՝ 7-ը, անագագործներից՝ 15-ը⁹⁰: Քաղաքի առևտրական շառավիղը մեծ էր, վաճառքի հանված տեղական ապրանքների արժեգումարը տարեկան կազմում էր 116.500 թուրքական ոսկի:

Տեսարան Կարս քաղաքից

Բազմաթիվ մանր ու խոշոր խանութ-կրպակների ունեցող Բաղեշի շուկայի հիմնական տերերը հայերն էին: Նրանք սպասարկում էին քաղաքին, շրջակա քուրդ աշիրեթներին, Տարոնի ու Վասպուրականի գյուղացիությանը: Վաճառում էին մետաքսեղեն, կարմիր կտավ, մանուֆակտուրային ապրանքներ: Քաղաքի առևտրի հաջողությունը պայմանավորված էր նրանով, որ իր դիրքի շնորհիվ Բաղեշը երկրի արևելքը կապում էր արևմուտքի հետ: Քաղաքի խաչմանուկյան, Բենտերճյան, Մխչյան առևտրական գերդաստանները տարեկան 50 հազար թուրքական ոսկու առևտուր էին անում:

Կեսարիայի առևտուրը գերազանցում էր մյուս քաղաքների առևտրին: Քաղաքի հայ առևտրականները կապված լինելով Անգլիայի հետ, թուրքիայում վաճառում էին անգլիական ապրանքներ: Մեծ թիվ էին կազմում կերպասեղենի, պատրաստի հագուստի առևտրականները, բազազները, գինեվաճառները, երկաթ ու երկաթեղեն, պղինձ ու պղնձեղեն վաճառողները: Առաջին անգամ կեսարացիները գրախանութներ կազմակերպեցին:

⁹⁰ «Արաբ», 1887, գիրք Ա, էջ 92:

Կեսարացի հայ առևտրականներն առևտրից տարեկան շահում էին 650 հազար ոսկի: Հետագայում շատերը թողեցին Թուրքիան և առևտրական գաղութներ ստեղծեցին Եվրոպայում:

Ասիական Թուրքիայի առևտրի կարևոր կենտրոններից էին Դիարբեքիրը, Տրապիզոնը, Սեբաստիան, Երզնկան, Բաբերդը: Առևտրի հանրաճանաչ

Տեսարան Վան ֆաղափից

կենտրոններ էին մնում Մարաշը, Հաճընը, հատկապես Ադանան: Սուեզի ջրանցքի բացումը առևտրական շուկաների, ճանապարհների նոր խնդրավորում առաջ բերեց: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները զրկվեցին իրենց նախկին առևտրական նշանակությունից: Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Արևելքի շատ երկրների հետ կապող ցամաքային մայրուղիները փոխարինվեցին ծովայիններով: Ադանան ավելի սերտորեն կապվեց Եվրոպայի հետ:

Թուրքիայի առևտրականները սակայն զրկված էին անձի ու գույքի ապահովության երաշխիքից: Առևտրական հարաբերությունների կաշկանդման գործում քիչ դեր չէին խաղում հարկային ծանր բեռը, մաքսային բարձր տարիֆները, բացահայտ խտրականությունը մահմեդական և քրիստոնյա առևտրականների միջև, օտարերկրյա առևտրականներին տրվող արտոնությունները, Եվրոպական կապիտալի քաջբայիչ գործունեությունը: Եվրոպացի առևտրականները, նրանց հայ հանձնակատարները մրցության մեջ շարքից հանում էին զավառահայ առևտրականներից շատերին:

* * *

Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի արհեստավորներն ու առևտրականները հիմնականում համախմբված էին ցեխային կազմակերպությունների՝ էսնաֆությունների մեջ:

Օտար տիրակալների ֆեոդալական լուծը, պարբերական ղինաբախումները, անձի ու գույքի անապահովությունը, տնտեսական ու քաղաքական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունը արհեստավորներին ու առևտրականներին մղում էին միավորվելու, հղբայրություններ կազմակերպելու: «Միացյալ ավազակային ազնվականության դեմ միավորվելու անհրաժեշտությունը,— գրում էր Կ. Մարքսը,— շուկայական ընդհանուր շենքերի կարիքն այն դարաշրջանում, երբ արդյունադրծողը եղել է միաժամանակ և վաճառորդ, դեպի ժողովող քաղաքները ներհոսող փախստական ճորտերի մըրցակցության աճը, ամբողջ երկրի ֆեոդալական հասարակարգը, այս ամենը ծնեցին համբարություններ»⁹¹:

Արևմտահայ էսնաֆությունների առաջացման ու զարգացման մյուս կարևոր պատճառներն էին տնտեսական տաքնապները, երբ արհեստավորի աննախանձելի նյութական դրության պայմաններում «մարդիկ կարիք էին զգում միանալ, համերաշխորեն գործել ձախող հանգամանքների դեմ»⁹², օգնության ձեռք մեկնել թույլին ու տկարին, փրկել նրանց կործանումից, դիմակայել հարկահանների ապօրինություններին, ժնանկացման պահին «վարկավորել» արհեստակցին, դժբախտության ժամանակ օգնել նրա ընտանիքին:

Մինչև XIX դարի առաջին կեսերը թուրքական պետությունը խրախուսում էր էսնաֆությունները: Սուլթաններին ձեռնտու էին առևտրականների և արհեստավորների միությունները, որովհետև իրենց սահմանած բազմաթիվ հարկերն ավելի հեշտ էր գանձել ընդհանուր գանձարկղից, քան անհատ արհեստավորներից: Պատահական չէր, որ 1835—36 թթ. սուլթան Մահմուդ II-ը հրատարակեց ծավալուն մի ֆերման, որտեղ գրանցվում էին Տրապիզոնի առևտրա-արհեստավորական միությունները և վերջիններիս օրինակով սահմանում երկրի էսնաֆությունների իրավունքներն ու պարտավորությունները⁹³: Նրա քաղաքականությունը շարունակեց Աբդուլ Մեջիդը՝ կենտրոնախույս ուժերի զսպման գործում արհեստավորների նյութական, բարոյական ու ռազմական օգնության խիստ կարիք ունեցող սուլթանը:

Սակայն էսնաֆությունների ստվարաթիվ դառնալու պատճառներից մեկըն էլ օտար կապիտալի քայքայիչ ազդեցությունն էր: Գործարանային արտադրության դիմագրավումը, սեփական գոյության երկարաձգումը, տեղական առևտրով ու հնամենի արհեստագործությամբ պարապող էսնաֆներին ստիպում էին ավելի համախմբվել էսնաֆությունների մեջ, կատարելագործել արտադրության միջոցները, գանձարկղներում կուտակվող գումարներից վարկավորել առևտրականներին, նրանց փրկել սնանկացումներից, նույնիսկ մտահոգվել երկրի ներքին կյանքում բարեփոխություններ կատարելու և քաղաքացիական իրավունքներ նվաճելու հարցերով:

Թուրքիայում գործող էսնաֆությունների ճշգրիտ քանակը մինչև օրս էլ

91 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, стр. 14—15.

92 «Մշակ», 1888, № 134.

93 Հայկական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, վավ. 94:

պարզված չէ: Հայտնի է, սակայն, որ XVIII դարի վերջին Կ. Պոլսում գործում էին առևտրականներ և արհեստավորներ համախմբող հայկական 65 էսնաֆություններ⁹⁴: Հաջորդ դարասկզբին սրանց թիվը հասնում է 98-ի⁹⁵: Կ. Պոլսում և Տրապիզոնում էսնաֆություններ ունեին բեռնակիրները, ջրերակիրները, հրեշները, ալսինքն ալն մարդիկ, որոնք թողած տունն ու հայրենիքը, փող վաստակելու, պարտքերը մարելու հույսով աստանդականի ցուպ էին վերցրել, դարձել պանդուխտներ, հանգրվանել քաղաքներում: Եվ փոխօգնության դանձարկղը ամենից առավել հարկավոր էր այս պանդուխտներին:

էսնաֆությունների քանակով աչքի էր ընկնում Կարինը: Մինչև Ադրիանապոլսի պայմանագիրը և հայկական տարրի զանգվածային գաղթը, քաղաքի առևտրականներն ու արհեստավորները համախմբված էին 50-ից ավելի էսնաֆությունների մեջ, որոնք ունեին իրենց կանոնադրությունները և, որոշ իմաստով, օրինակ էին ծառայում հայկական մյուս քաղաքներում գործող առևտրա-արհեստագործական միություն-եղբայրություններին: Հայտնի էին երկաթագործների, զինագործների, պղնձագործների, կոշակարների, կաշեգործների, դերձակների, մետաքսագործների, ջուհականների, որմնադիրների, հացագործների, շիագործների ու բազմաթիվ այլ էսնաֆություններ: 1837 թ. Կարինում գործող ռուսահայատակ ախալցխացի, թիֆլիսեցի, գյումրեցի, գյուկչեցի, երևանցի հայ վաճառականները ևս ստեղծել էին իրենց էսնաֆությունները⁹⁶:

Նախքան Ռուսաստանին յիացվելը Ախալցխայում ու Ախալքալաքում գործում էին շուրջ 30 էսնաֆություններ⁹⁷: Քրդական ավազակախմբերի անարգել գործունեությունը, առևտրականի առավել անպաշտպան վիճակը՝ Բայազետի, Վանի, Բաղեշի հայ արհեստավոր-առևտրականներին ստիպել էին գրեթե ամբողջապես համախմբվել էսնաֆությունների մեջ:

Վանի ոսկերչական համայնքի վարպետները աշխատում էին 70-ի հասնող արհեստանոցներում. յուրաքանչյուր խանութ ուներ միջին հաշվով 4—5 աշակերտ: Նրանք կենտրոնացված էին շուկայում, արտադրում ու միասնական գներով վաճառում էին ոսկեղենը: Վանի «փաշային ծառայող արհեստավորը կնշանակվեր իր արհեստակիցներուն պետք՝ էսնաֆ պաշի... աշըն պաշի, ճալպաճալ պաշի, փյուրփյի պաշի, գուլումնի պաշի և այլն: Ասոնք հաճախ կախաղանն մարդ կաղատեին, թեև իրենք ալ երբեմն զոհ երթալով իրենց տիրոջ մեկ քմահաճույքին՝ կճոճեին նույն կախաղաններն ու իրենց պաշտոնը կտրվել իրենց ժառանգորդներն մեկուն կամ ուրիշի մը»⁹⁸:

Եվդոկիայի էսնաֆություններից ամենամեծը պղնձագործներինն էր, որոնց արտադրանքը վաճառվում էր ամբողջ Թուրքիայում: 1850 թ. քաղաքի էսնաֆությունների վեքիլը գոյումճի Գրիգորն էր, որը պարտավոր էր արհեստավոր-վաճառականներից հավաքել 300 քիսեի հարկ և տալ պետության:

94 «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 338:

95 Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 85:

96 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 90, վավ. 58:

97 «Մշակ», 1890, № 127, 130:

98 Հ. Երամյան, Հուշարձան, հատ. Ա, էջ 27:

նր, Սեբաստիայի մեծաթիվ էսնաֆուլթյուններն ընդգրկում էին և՛ առևտրականներին, և՛ արհեստավորներին:

Էսնաֆուլթյան անդամներ էին վարպետները, ենթավարպետները (խալֆա, քարգահ), աշակերտները, նրանց ընտանիքների չափահաս անդամները: Ի տարբերություն, սակայն, մնացածների, ընտրելու ու ընտրվելու իրավունք ունեին միայն վարպետները, որոնք մասնակցում էին եղբայրության գործերին վերաբերող բոլոր հարցերի լուծմանը:

Ամեն մի էսնաֆուլթյուն կազմվում էր տարբեր քանակի արհեստավորներից: Արհեստանոցի տերը վարպետ էր, որն ուներ ենթավարպետ կամ խալֆաներ, 1—5 աշակերտներ: Աշակերտելու պայմանաժամանակը, տարբեր արհեստատեսակների համար և տարբեր քաղաքներում տարբեր էր: Կարիսում և Ախալցխայում աշակերտից վարպետ դառնալու ժամանակը սահմանված էր 3—9 տարի. կոշկակարները՝ 8 տարի, դազադները՝ 3 տարի, դարբինները՝ 6 տարի, դերձակները՝ 4 տարի:

Վարպետի ու աշակերտի փոխհարաբերությունները սահմանվում էին նախօրոք մշակված կանոններով, որոնցից խոտորվելը պատիժ էր նախատեսում: Ըստ ոսկերիչների կանոնադրության՝ վարպետի մոտ սովորելու եկած աշակերտը նրա տանը պետք է մնար մինչև վարպետ «օրհնվելը»⁹⁹, Ըսկրզընական շրջանում նա ծառայում էր անվարձ, ստանալով միայն հագուստ և ուտելիք: Աշակերտը, սակայն, այս տարիներին, ամեն շաբաթվա վերջում ըստանում էր մի քանի կոպեկ վարձ՝ շեֆիքաճալը: Երկու, հաճախ և չորս տարուց հետո, վարպետը աշակերտին դարձնում էր խալֆա, նշանակում տարեկան վարձատրություն: Ինչպես աշակերտը, այնպես էլ ենթավարպետը, արհեստ սովորելուն զուգընթաց, պարտավոր էին կատարել նաև այլ աշխատանք՝ արհեստանոցի ու վարպետի տնտեսության համար: Վարպետը շահագործում էր ենթավարպետներին, առավել ևս աշակերտներին: XIX դարի երկրորդ կեսին սոցիալական շահագործումը էսնաֆուլթյուններում ավելի է ուժեղանում:

Էսնաֆուլթյունն ուներ իր ղեկավար մարմինը, գանձարկղը, դրոշակը, ժողովատեղը, կառավարման ուրույն, գրավոր կամ սովորութային օրենքները: Բոլոր էսնաֆուլթյունների արհեստանոցատեր վարպետներն ընտրում էին եղբայրության ղեկավարին՝ ուստաբաշուն, նրա խորհրդականներին. ախսակալներին, գանձապետին և իգիթբաշուն: Ուստաբաշու, նրա խորհրդականների ու գործակիցների ընտրությունը կատարվում էր հոգևորականի ներկայությամբ¹⁰⁰:

Ուստաբաշին խորհրդականների հետ միասին գնում էր հումքը, որոշում արտադրանքի գները, վարձում արհեստանոցներ, խանութներ, թուլատրում նոր արհեստանոցների բացումը, սահմանում ենթավարպետների ու աշակերտների թիվը, բաժանում էսնաֆուլթյան վրա դրված հարկագումարը, այն հավաքում ու հանձնում պետությանը, հետևում արհեստավորների կենցաղին, հսկում ապրանքների որակին, լուծում միության անդամների, ինչպես նաև զնորդների ու արհեստանոցատերերի միջև ծագած վեճերը: Տարածայնություն-

⁹⁹ «Լուսնա», 1898, գիրք Ա, էջ 328—333, գիրք Բ, էջ 193—210:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 328—329:

ներ հաճախ հարթվում էր ուստաբաշու կողմից, իսկ լուրջ բնույթ ստանալիս, հրավիրվում էին ախսախկալները, քննում վեճը և կայացնում համապատասխան դատավճիռ:

Էսնաֆուլայան իգիթբաշին համայնքին հաղորդում էր ուստաբաշու հրամանները, փակում «հանցապարտների» խանութները, գանձապետի հետ միասին շրջում խանութներում՝ հավաքում սահմանված դրամը:

Բաթնդ ֆաղաֆի բնդհանուր տեսքը

Ամեն մի էսնաֆուլայուն ուներ իր գանձարկղը, ուր խազնադարի միջոցով մուտք ու ելք էր արվում դրամը: Այդ դրամը հավաքվում էր յուրաքանչյուր վարպետից: Ոսկերիչ էսնաֆներից ամեն մեկը պարտավոր էր ամսական 20 կոպեկ տալ գանձարանին: Կարինի պղնձագործները 1826 թ. ընդունած կանոնների համաձայն, չմշակված պղինձ վաճառելու դեպքում մեկ ղուրուշից մեկ փարա էին տալիս, պղնձյա ապրանքների վաճառքի դեպքում ևս այդքան: Քաղաքի երկաթագործները, 1825 թ. կանոնադրությամբ, տալիս էին երկաթեղևների համար մեկ ղուրուշից մեկ փարա, իսկ երկաթ վաճառելիս՝ 2 ղուրուշից մեկ փարա: Որոշ գումար հավաքվում էր նաև տուգանքներից, բռնագանձումներից, էսնաֆուլայան «անխոհեմ» անդամներին դրամական պատիժների ենթարկելուց:

Հավաքված գումարը ծախսվում էր էսնաֆուլայան անդամների կարիքների համար: Այստեղ էր, որ երևում էր էսնաֆուլայունների հավաքական ուժի, ամբողջ կարևորությունը բռնապետական երկրում ապրող, միշտ անակրեկալների ենթակա հայ քաղաքաբնակների համար: Էսնաֆուլայունները փաստորեն դառնում էին աղքատությունը ու ոճիրները կանխող, փոխօգնության

սկզբունքով կազմակերպված տեղական արհեստի ու առևտրի առկա մակարդակը պահպանող միություններ:

Էսնաֆություններն օգնում էին միության աղքատ, սնանկացած անդամներին, որբերին, ժամանակավորապես կարիքի մեջ գտնվող արհեստավորներին ու առևտրականներին: Եթե էսնաֆներից մեկը ծերության կամ հիվանդության պատճառով անաշխատունակ էր դարձել և հեռացել էր աշխատանքից, մանավանդ, եթե զավակներ չունեիր, ապա ձմռանը գանձարկղից անվերադարձ դրամ էր ստանում, ինչպես նաև հաց, փայտ, հագուստեղեն: Աղքատ արհեստավորի մահվան դեպքում թաղման ծախսերը էսնաֆությունն էր կատարում:

Էսնաֆության անդամները անհրաժեշտություն չունեին վաշխառուներին դիմելու, քանի որ կար իրենց գանձարկղը¹⁰¹, էսնաֆները գանձարկղից դրամ վերցնելով, պարտավորվում էին ժամանակին վերադարձնել «մի ծաղիկ էլ ավելացնելով վրեն ի սեր հասարակության ու գանձարանի օգտին»: Սակայն գանձարանի դրամը փոխարինաբար ուրիշ մարդկանց տալիս՝ բարձր տոկոսներ էին վերցնում: Ընդհանուր գանձարկղից էին վերցվում գումարները՝ ամեն տարի ուստաբաշուն նվերներ տալու, իգիթբաշուն ու խազնադարին վարձատրելու, համաէսնաֆական հանդեսներ կազմակերպելու համար:

Համաքաղաքային խնդիրները, դատաստանական ու վարչական գործերի լուծման անհրաժեշտությունը էսնաֆություններին թելադրում էին միավորվել, ավելի մեծ միություններ կազմակերպել: Այս դեպքում ուստաբաշինները պիտի ընտրեին ուստաների-ուստային՝ շեյխուստասուն, որի մահմեդական, հաճախ և մուսուլմանական կրոնավոր լինելը, նոր ժամանակաշրջանում, գրեթե պարտադիր էր: Բանն այնտեղ էր հասնում, որ ոչ միայն շեյխուստասուներին, այլև ուստաբաշինների ընտրության գործերին արդեն խառնվում էին Բ. Դուան պաշտոնյաները, նահանգապետ փաշաները և նույնիսկ սուլթանները: Ռուսթուրեական 1828—1829 թթ. պատերազմի շրջանում, մանավանդ Ղրիմի պատերազմից ու Զեյթունի հերոսամարտերից հետո, հայերի վրա ավելի կասկածանքով նայող թուրք պալատականները փորձում էին իրենց «աչքն ու ականջն ունենալ» բոլոր էսնաֆությունների մեջ:

Էսնաֆությունները դարձել էին Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրով հետաքրքրվող ընդդիմադիր ուժ, ուղղվել հայ ֆեոդալա-ամիրայական գերդաստանների մենատիրության, պատրիարքի միահեծանության դեմ, փորձում էին սրանց ձեռքից խլել դարերով վայելած առանձնաշնորհումները:

Արևմտահայ գաղթօջախներում XIX դարի երկրորդ քառորդին ծավալված քաղաքական պայքարը հիմնականում արտահայտվում էր արհեստավորների և ամիրանների գոտեմարտերի մեջ՝ ծնելով Ազգային սահմանադրության տարբերակները, մարտահրապարակ հանելով պանդուխտներին և օրամշակ բռնակիրներին:

¹⁰¹ Տե՛ս «Լուսա», 1898, դիրք Բ, էջ 197: